

I.

PROČELJE.

za gosp. Israela Rosenfelda.

J.N. Grahor: Nacrt pročelja za kuću Rosenfeld u Mesničkoj 1 (1866.). Muzej grada Zagreba

J.N. Grahor: Drawing of the facade for the Rosenfeld residence at Mesnička Street 1 (1866). Zagreb Municipal Museum

Olga Maruševski

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (vanjski suradnik)

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper
predan 12. 8. 1993.

Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća

Sažetak

Franjo Klein (1828.-1889.), došavši iz Beča 1851., u prvoj fazi svoje graditeljske djelatnosti pokazao se kao osobito zanimljiv predstavnik stila romantičnog historizma, što ga zapravo on uvodi u arhitekturu Zagreba. U gradnjama i planovima nastalim na sredini stoljeća nastojao je rekapitulirati gotovo sve što se u srednjoeuropskoj arhitekturi dogodilo između 1830. i 1860. godine, prilagođujući stilske inovacije mjerilu našeg prostora i zahtjevima naručitelja. S izrazitom sklonošću za dekorativno po čemu se razlikuje od graditelja svojih suvremenika, iz nekoliko je karakterističnih elemenata stila ostvario zgrade koje svojim pročeljima naglašavaju opću težnju da se plasticitetom prevlada klasiistička plošnost i monotonija zidnog platna ulice. Koliko je dosad istraženo, objekata iz tog razdoblja nema mnogo, a većinu je i vrijeme razgradilo, no nacrti i fotografije svjedoče o raznolikosti primijenjenih stilskih oblika i raznovrsnosti tipova: crkve triju konfesija, školska zgrada, stambeno-poslovna kuća, stambeno-trgovačka i kuća za iznajmljivanje, hotel, ljetnikovac i gostionica.

Arhitektura druge polovice 19. st. dugo je bila zanemarena, dakako ne samo u nas, no kad je tema napokon zaslužila pozornost, dogodilo se da je cijelo to razdoblje uglavnom razmatrano u cjelini. Nedostajao je pravi uvid u diferenciranost historizma, ona čvršća karika između klasicizma i strogog historizma kad je memorija ideje o stilu crpila iz duha romantizma. Jednom riječju, nedostaje nam romantični historizam koji na tlu Zagreba može pokazati zanimljivu fizionomiju. To ne znači da ga nema i u drugim našim gradovima, naprotiv, no topografija u tom pogledu još nije ažurna, pa nam ostaje da se i dalje krećemo u međama glavnoga grada. A tu nam se nudi najzanimljivija osobnost, graditelj Franjo Klein. Radova zapravo ima malo uzevši i one izvan Zagreba, i gotovo iza svakoga stoji poneki mali upitnik što ga ni ovaj prilog neće moći sasvim izbrisati. I to zato što nije sačuvana ili je zasad nedostupna cjelovita dokumentacija, a novinske vijesti ne moraju uvijek biti pouzdane, pa nam ostaje stil kao voditelj, i to onaj osebniji, baš kleinovski, s crtama kakvih ne nalazimo u drugih graditelja toga doba. A problem se ponekad zamršuje i s Jankom Nikolom Grahorom još prije njihova zajedničkog djelovanja pod firmom Grahor i Klein.

Lelja Dobronić u svoju je knjigu »Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova« (1983.)¹ uvrstila Franju Kleina (1828.-1889.) s njegovim samostalnim radovima i onima koje je radio u zajednici s Grahorom. Došao je iz Beča 1851. da kao palir i crtač radi u vojno-graditeljskom ravnateljstvu Generalkomande u Zagrebu, tu je 1859. imenovan građevinskim akcesistom,² a posljednji je nacrt potpisao 1861. godine. Za tih deset godina zasad nam je poznato pre malo nacrti da bi specifične zadaće u graditeljskoj djelatnosti Vojne krajine bile Kleinovim radovima dopunjene. No među njima stoji i danas velika župna crkva u podravskom selu Molve u đurđevačkoj regimenti (1855., posvećena 1862.), djelo koje nas je ponukalo da iz njegove radne biografije ponovo izdvojimo one izvedene, neizvedene i nestale gradnje koje su ispunile naš onda još skućeni prostor i ćudljivo vrijeme. A to je u Kleinovu opusu opet jedno desetljeće u kojemu je nastojao rekapitulirati gotovo sve ono što se u srednjoeuropskoj arhitekturi dogodilo između 1840. i 1860., razumljivo, stvarajući u mjerilu maloga grada i njegovih žitelja. Mogli bismo se složiti da njegov udio u mijeni stilova (barem u ograničenu prostoru glavnoga grada) treba možda nazvati »provincijalnom retardacijom«,³ ali je zacijelo dio »krivice« na naručiteljima, a dio na ekonomskoj retardaciji, jer su naše utemeljiteljne godine malo kasnile za europskim kalendarom. A to je pak pitanje političko i razlozi su poznati, ili barem jedan od njih. Pa da ne idemo u dalju prošlost – za neoapsolutizma trebalo je početi s modernizacijom iznutra, a potom slijedi modernizacija izvana.

U godinama kada Klein prelazi u civilnu službu počinje se u nas afirmirati sloj poduzetnika koji će poticati modernizaciju svojih domova i gradnju novih – kako se tada uobičavalo reći – prema suvremenom ukusu. U malom izboru spomenimo uz Kleina samo nekolicinu njegovih naručitelja, Emanuela Priestera, Guida Pongratza, Israhela Rosenfelda. Jedan će biti trgovac stokom na veliko i vojni dobavljač, drugi građevinski poduzetnik i suosnivač kreditnih zavoda, treći zlatar i trgovac plemenitim metalima. U Pongratza i Priestera to je samo dio njihovih raznovrsnih poslova.

Da bismo Kleina locirali u naše vrijeme, no kad se europska arhitektura već bila iz zamirućeg klasicizma upustila u avanturu romantizma, treba nešto reći o prijelaznoj fazi, o tihom uvlačenju historizirajućih prinova u zalihe klasicizma, o eklektizmu što ga nazivamo romantičnim historizmom. Neće biti ništa novo ako kažemo da se proces iskazuje u samim suprotnostima: od jednostavnog kompliciranom, od običnog neobič-

nom, od uniformnog individualnom. Bila je to velika prekretnica od *citoyena bourgeoisu*, kojoj je arhitektura oštroumno izišla u susret.

U gradogradnji presudno je plasticitetom uličnih pročelja prevladati klasicističku monotoniju. Pritom su neizbježni zahtjevi naručitelja u sprezi s njegovim ukusom, kapitalom i namjenom zgrade. U Kleinovu repertoaru neki objekti to i potvrđuju. U organizaciji prostora nema pak važnijih pomaka, jer ona ovisi o zakonitosti gradogradnje, u 19. st. uz neznatne korekture ortodoksno klasične. Polazna je baza blok i već davno usvojen racionalni urbani obrazac rastera kao elementa reda i stilske forme, što je uvjetovalo uglavnom osnu prostornu organizaciju, prvenstveno stambene arhitekture. Taj klasični raspored vrijedio je kao pravilo, pa će biti dovoljno pozvati Christiana Ludwiga Stieglitz (Encyklopädie der Baukunst der Alten, 1792.-1795.) da kaže⁴ kako plan grada treba da ima pravilan oblik, jer će tako postati udoban i lijep, lakše će se i bolje moći urediti nego u slobodnu nepravilnom obliku. Ulice treba što je više moguće pravokutno presijecati, tako da i kuće mogu biti pravokutne. U dijagonalnim ulicama uglovi kuća moraju se odrezati. Isti je princip pravilnosti u perivoju po francuskom ukusu: što su ondje putovi, u gradu su ulice. Nacrt perivoja treba da služi planiranju grada. U Zagrebu nije bilo teško sistem gradečkog rastera proširiti na prostor budućega unutarnjeg grada između Savske ceste i Petrinjske ulice.

Ulična pročelja, kao granične linije između javnog i privatnog prostora, u historizirajućem klasicizmu ponavljaju sistem rastera monotonim rasporedom osi, razdjelnim vijencima, stvaranjem rešetke u varijacijama motiva prutastih lezena, ornamentima uredno složenim u kazete i pravilno raspoređenim na parapetima, praznoj ukлади naslijedenoj od pločastog stila 18. st.⁵ To su mali pomaci kojima se želi olabaviti strogost kubičnog korpusa zgrade. Oblikovanje prozorskih otvora postaje vodeći motiv u urbanoj ikonografiji. Njihov broj, veličina, različito ritmiziranje osi, suodnos sa zidnom masom, okviri, sve to tvori likovnost zida, pripada jednako arhitekturi kao i skulpturi. To su toposi koji označuju stilske granice, pokazuju tradiciju i inovaciju. Oblik prozora ima višestruko značenje, osim formalnog i konstruktivnog također i simboličko, kao reprezentant društvenog statusa vlasnika.

Tendencija je stvoriti novu kompoziciju pročelja, a inspiracije se traže u stilskim oblicima romanike, anglizirane gotike nastale u 18. st. u opoziciji spram paladianizma, u talijanskom trecentu i quattrocentu (npr. u firentinskim palačama Rucellai i Strozzi), a osobito je iskorištavan firentinski uzor u oblikovanju prozorskog i portalnog vijenca s radikalno raspoređenim opekama ili u imitaciji kamena žbukom. Put je do nas indirektan, stiže preko Beča ali i Münchena, osobito s pogledom na ludovicijansku arhitekturu četrdesetih godina i eklektičku maksimilijansku pedesetih.

Kuća u Frankopanskoj, primjer pločastog stila, srušena (fototeka Zava za zaštitu spomenika, Zagreb)
House in Frankopan Street, an example of the slab style, demolished (Photographic library, Institute for the Preservation of Historical Monuments, Zagreb).

»Raster« na pročelju kuće u Ilici 60 (foto: L. Dobronić)
»Screen« on the facade of a house at Ilica 60 (photograph by L. Dobronić)

Novi ljetnikovac nadbiskupa Haulika, Maksimirska 143 (danas Ured župe sv. Jeronima), detalj južnog pročelja s erkerom (foto: N. Tanhofer)

The new summer residence of Archbishop Haulik, Maksimir 143 (now the office of the Parish of St. Jerome), detail of the south front with bow window (photograph by N. Tanhofer)

Važan raščlambeni element zida trostruka je os na rizalitima; vertikalna je naglašena poligonalnim stupićima koji završavaju tornjićima ili lanternama u gotizirajućim ili prema namjeni islamiziranim oblicima. Krovna zona može imati uzor u kasnogoćičkoj stepenastojatici, pa s renesansnim konzolnim vijencem ili baroknim balustrima. Razgibanosti zidnog plašta pridnose pomolci (erkeri), što će unutrašnji prostor učiniti intimnijim. U toj se retrospektivi javlja i tzv. drugi rokoko u ornamentaciji pročelja, u enterijeru, a jednako i u ženskoj odjevnoj modi koja u nas s odgovarajućim dodacima poprima romantičarske boje preporodnog patriotizma (i taj marginalni znak kamenčić je u našem Gründerzeitu), a osobito pak u tipografiji.

U razvijenim renesansnim oblicima pročelje se rastvara prozorskim edikulama i izmicanjem otvora iz ravnine zida. Vertikalna je naglašena sažimanjem katova u jedan »beletaž«

Karakteristična je puna figuralna plastika s likovima u antičkoj ili srednjovjekovnoj nošnji, kojih funkcija nije uvijek samo dekorativna nego uz pridodane attribute simbolizira i namjenu zgrade. Skulpturalna dekoracija izvodi se od lijevanog kamena (betona), od krupnozrnatog i drobitog pješčenjaka no osjetljivog na vremenske promjene, pa je prednost dana terakoti koja odolijeva utjecaju atmosferilija. U Zagrebu je sačuvano dosta kuća s ornamentiranim kazetama na parapetima prozora i potkrovnim frizovima izvedenim u terakoti, pa i figuralne plastike od istog gradiva. Ta moda ukrašavanja traje tako reći do izdisaja historizma. To su tvornički proizvodi, a zasad nam je 1867. potvrđena na austrijskoj tvornici Victora Brausewetera, o čemu će još biti riječi. U Karlovcu je 1866. osnovana tvornica glinarine Ernesta Mühlbauera,⁶ koja je osim ostalih proizvoda izrađivala »slike iz gline teraccotta, čereste na otvorenom svakom zraku, urese za zgrade kao: console, korniče, nalieve itd.«. Vjerojatno su arhitektonski ukrasi i ondje nabavljani.

Inovacije u klasicističkom kubusu mogu se pratiti u Zagrebu već od četrdesetih godina, npr. u Aleksandra Brdarića (Zupanijska palača 1845.-1849.).⁷ Ima ih zapravo u gotovo svih graditelja koji su se odvažili primijeniti obli luk u zasvođenju otvora, taj elementarni znak novog smjera, a također i ornamente iz enterijera prebaciti na pročelje (staro gornjogradsko kazalište Antuna Cragolinija 1833/34.).⁸ A za stvaranje rešetke na čistom zidnom platnu, s pomoću razdjelnih vijenaca i lezana koje tvore plitke još sasvim klasicističke kazete za smještaj prozora, možda je najpoučnije pročelje dogradene prizemnice u Ilici 4 graditelja Mihovila Strohmayera (1859/60.).⁹ Tako »išpartano«, s diskretnim ornamentom na vijencu između katova i ružicama-fleronima izravno posuđenim iz tipografskog repertoara, ono je zacijelo i jedinstveno u zagrebačkoj arhitekturi.

Prva zgrada sa strukturalnim značajkama čistog stila obla luka i bez suvišnog poljepšavanja pročelja zapravo je zgrada Zemaljske bolnice (danas Rektorat Sveučilišta) građena je 1857.-

F. Klein: Gradska realka na Strossmayerovu šetalištu, litografirani nacrt glavnog pročelja (Povijesni arhiv Zagreb)

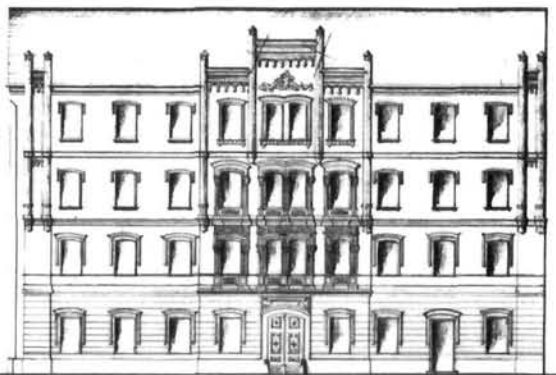
F. Klein: Municipal Modern High School on Strossmayer Parade, lithograph drawing of the main front (Historical Records Office, Zagreb)

F. Klein: Svratiste Caru austrijskom, Ilica 4, srušeno (fototeka Muzeja grada Zagreba)

F. Klein: The »Emperor of Austria« inn, Ilica 4, demolished (photograph, Zagreb Municipal Museum)

J.N. Grahor: Nacrt pročelja za kuću Rosenfeld u Mesničkoj 1 (1866.). Muzej grada Zagreba

J.N. Grahor: Drawing of the facade for the Rosenfeld residence at Mesnička Street 1 (1866). Zagreb Municipal Museum

F. Klein: Kuća Rosenfeld u Mesničkoj 1 (1866/67.) (fototeka Muzeja grada Zagreba)

F. Klein: *The Rosenfeld house, Mesnička Street 1 (1866-67).* Photograph library, Zagreb Municipal Museum

-1859. prema nacrtu bečkog graditelja Ludwiga Zettla.¹⁰ Sasvim je u duhu preporuka Heinricha Hübscha (*In welchem Style sollen wir bauen? 1828.*) koji je obli luk kao sistem konstrukcije i strogu i mirnu romaniku postavio kao antitezu »lažnoj grčkoj arhitekturi«, to jest klasicizmu bidermajera. O takvoj romanici, a ne onoj dekorativnoj romantičarskoj, počine razmišljati moderna potkraj stoljeća.

Daljnja faza strogog historizma deklarira se jedinstvom i čistom stilu oslanjajući se na znanstvena načela, iako je zajedničko polazište poznavanje te povijesti umjetnosti. Zato za identifikaciju tih dvaju stilovornih historizama nisu sasvim precizni uobičajeni termini neoromanika, neogotika, neorenesansa, jer oba ta smjera imaju svoj *neo*, premda smo ih primorani i dalje upotrebljavati. Razlikuje ih plastična forma i logika konstrukcije, a manje oblik zasvođenja u primjeni obla ili šiljatog luka i ornamentacija, po čemu se obično rasuđuje stil. Na našem terenu razlika je između medievaliziranoga Kleina i neogotičara Bolléa, između Kleinove renesanse šezdesetih godina i Bolléove osamdesetih, između romantičara Kleina i realista Bolléa (Kršnjavi će reći o Bolléu: Zanimljivo je motriti kako u gotici vješt graditelj i renesansu zamišlja konstruktivnije, bolje, kako izbjegava izlišne, prazne dekorativne oblike). Usporedili smo Kleina i Bolléa kao predstavnike stila u dva različita razdoblja historizma nipošto im ne izjednačujući vrijednosti.

Dokaza o raznolikosti i domišljatosti u primjeni spomenutih stilskih značajki ima u svim Kleinovim radovima nastalim na sredini stoljeća, tako da bi se i oni koje je tada radio u zajednici s Grahonom mogli njemu pripisati, to više što Grahorova solidna tehnička naobrazba nije dala maha pretjeranostima romantičarske fantazije.¹¹

Klein se u Zagrebu predstavlja s Grahonom još prije njihove službeno potvrđene graditeljske tvrtke 1869. S njim je izvođač radova na izgradnji kapelice sv. Jurja u Maksimiru prema projektu Josefa Vonstadla iz Innsbrucka (1864.), supotpisuju nacrt za Baumgärtnerovu kuću na Jelačićevu trgu (1867.), obojica sudjeluju u kreiranju Rosenfeldove kuće u Mesničkoj 1. A. Grahor će biti neizbježan za uspoređivanje dvaju lica jednog istog vremena.

Prvu stranicu s bečkom popudbinom romantičnog historizma u Kleinovu opusu čini župna crkva u Molvama (1855.-1862.), a posljednju (1873-74.) »zakašnjela« varijanta romantičnog historizma u Siebenscheinovoj uglovnici na Preradovićevu

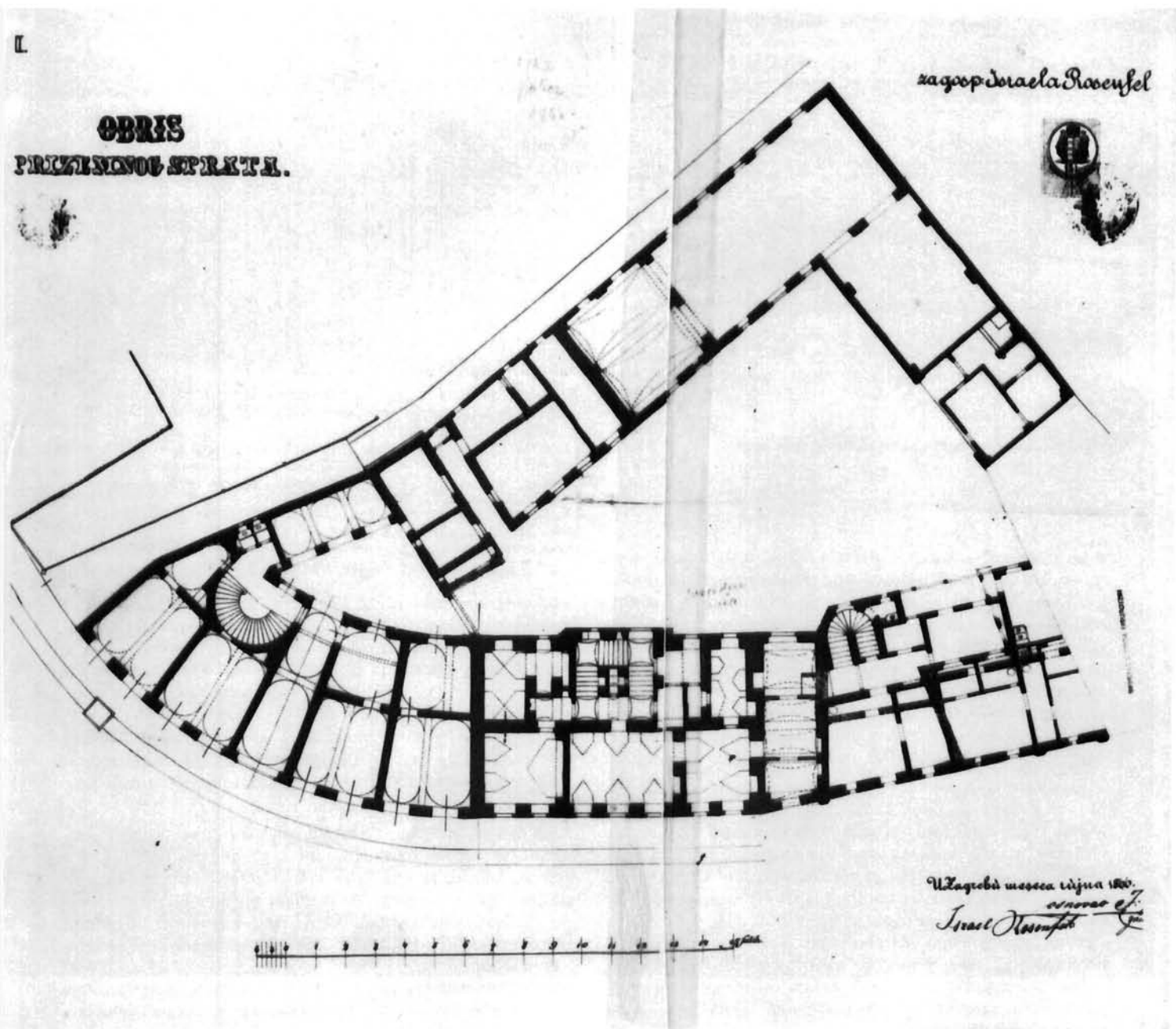
trgu.^{11a} Između tih dvaju objekata nalazi se zgrada realke na Strossmayerovu šetalištu, danas Geofizički zavod (1864.), svratište »K caru austrijanskom«, Ilica 4 (1864-65. srušeno), pravoslavna crkva pregrađena (1866.), izraelski hram (1866., srušen), kuća Rosenfeld u Mesničkoj 1 (1866-67.). Trebalo bi još baciti pogled na prizemlje starije pregrađene kuće u Radićevoj 27 iz 1868. s tipičnim Kleinovim quattrociento vijencima iznad polukružnih otvora; također i na staru fotografiju kuće u Jurišićevoj 2 prije pregradnje (S. Benedik 1909.)¹², podignutoj na dugačkoj uskoj parceli, pa vjerojatno pregrađenoj šezdesetih godina, s dvostrukim i trostrukim polukružno završenim prozorima na katovima; graditelj nije poznat, ali bi mogao biti Klein.

Uvodnu riječ treba dati neizbježnom Grahoru. Nacrt za jednokatnu uglovnicu Alojza Halma iz 1858. na Zrinskom trgu prikazuje pročelje prema Teslinovoj ulici.¹³ U čistoci i jednostavnosti otvora, osobito dvostrukih lučno zaobljenih koji tvore neku vrstu bifore, krovnom vijencu i ornamentiranim prozorskim parapetima ne mogu se izbjeći asocijacije na stambenu arhitekturu Münchena tridesetih i četrdesetih godina s tako reći istovjetnim ranorenesansnim stilskim oblicima. Fotografija iz 1873. dijela pročelja prema Zrinskom trgu pokazuje, međutim, da prizemlje odgovara nacrtu, dok prozori na I. katu, pa zacijelo i na već dograđenu II. katu koliko se vidi na fotografiji, imaju umjesto arhitravnog istaka oštrokutni prustasti vijenac koji prati gornji dio prozora. Isti motiv s ukriženim prutovima Grahor je upotrijebio i na prozorima kurije na Kaptolu 12 iz 1860. godine.

Nacrt Grahora i Kleina za kuću trgovca Baumgärtnera na Jelačićevu trgu (1867., neizvedeno) ima sve osobine historizirajućeg klasicizma u naglašenu rasteru pročelja. Vertikala je izražena spajanjem prozorskih osi između katova pretpletanjem gotičkih lukova, a u prizemlju lezenama sa šiljatim završecima, koje dalje nesputano teku do krovnog vijenca stvarajući kazete za smještaj prozora. Treba li ideju pripisati Kleinu, a fini crtež tehničaru Grahoru, ostaje pod upitnikom. Isti se problem javlja i pri pogledu na nacrt za debarokizaciju nadbiskupskog dvora s autorstvom obojice iz 1870., s asocijacijama na maksimilijanski München.¹⁴

Napokon smo pred Kleinovom gradskom *realcom* (1864.) za koju postoje tlocrti barem djelomice potpisani njegovom rukom i spis o zaslužbi za izvedenu gradnju.¹⁵ Od šest sačuvanih nacrtu, tlocrt podruma i prizemlja potpisuje Klein, dva tlocrta Leopold Rödel uz dodatak »aufgewogen und gezeichnet«. Realka je primjer zagrebačke situacije kad se za školske prostore moralo utjecati pregradnji starijih objekata, kao što je ta prvotno privatna kuća Ludovika Jelačića koju je siromašna gradska općina kupila 1857. da u nju smjesti gradsku realku. Pokazalo se da prostor treba povećati i barem mu podati doličnu odjeću, što je Kleinu zaista i uspjelo sa središnjim rizalitom koji se ističe ritmom otvora i finom dekorativnom obradom prozorskih okvira i stepenaste atike. A što se prostornog rješenja tiče, standardno je: oko dvorišnog hodnika nižu se u južnom krilu velike prostorije, a stubište i niz manjih uglavnom teško razaberive namjene jer ne postoji opis, uz hodnik istočnog krila. Objekt je već i na ovim sačuvanim tlocrtima doživio pregradnje, no vanjskim licem sigurno je to najreprezentativnija sačuvana javna zgrada romantičnog historizma u Zagrebu.

Svratište Caru austrijanskom u Ilici 4 iz iste godine pokazuje pak sasvim drukčijega Kleina. Pripisuje mu se bez rezerve, no iz 1865. sačuvan je samo jedan tlocrt dijela ostakljenog hodnika s njegovom signaturom, dok ostali nacrti prikazuju adaptacije od 1886. do 1902., od kojih je jedan iz 1886., za dograd-

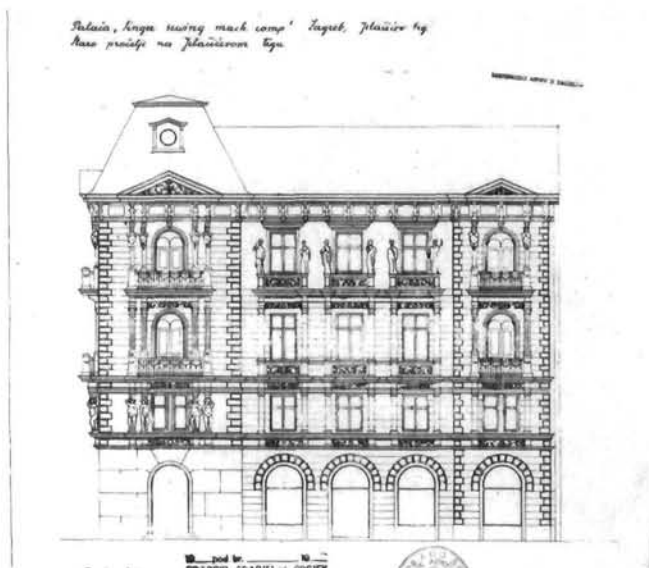

N. Grahor: Tlocrti prizemlja kuća u Mesničkoj 1, 3 i 5 (1866.) (Muzej grada Zagreba)

N. Grahor: plans of the ground floor of the houses at Mesnička Street 1, 3 and 5 (1866). Zagreb Municipal Museum

nju dvorišnoga krila, opet potpisao Klein. To je stara kuća u kojoj se već 1826. nalazilo svratište, a od pedesetih godina s nazivom Kaiser von Oesterreich.¹⁶ Novi vlasnik od 1862., Emanuel Priester, dao je kuću pregraditi »s izvanrednimi troškovi u unutarnjem dielu, napose u pročelju arhitektonički ukrasiti i poliepsati da na znamenito poliepsanje grada služi, u svrhi se svojoj pako kao hotel prvoga reda odlikuje.«¹⁷ Zato je bio oslobođen poreza. Pročelje te zgrade slobodno se može ocijeniti kao potpuni i pravi eklektizam, no naručitelj je zacijelo htio imati reklamu za svoj poduzetnički posao, pa mu je Klein udvoljio želji. »Cara austrijanskog« reprezentira rizalitna kompozicija s balkonom, erkerima, bogatom plastikom

prozorskih okvira, konzolama od kojih su neke u obliku ljudskih figura, druge pak baroknih profilacija, s osobito teškim vijencem na atici koju još resi poveliki sat i monogram vlasnika. Otvori su u svakoj etaži drukčiji, u prizemlju lučno zaobljeni s »quattrocento« vijencima, na I. katu s natprozornicima u varijanti potkovastog luka, na II. katu s arhitravnim. Nisu izostale ni »gotičke« lezene koje rube rizalit i krila. Preobilnost dopunjuju plastične dekoracije s baroknim festonima i maskeronima, sa zakovčanim rokoko ornamentima. Premda je kuća 1913. srušena i prema nacrtima Ignjata Fischera za robnu kuću Kastner i Öhler nanovo sagrađena, ipak su sačuvani nacrti za adaptaciju¹⁸ vrlo zanimljivi, jer pokazuju tip hotelskog pro-

F. Klein: Palača Prve hrvatske štedionice (1870.). Nacrt južnog pročelja na Jelačićevu trgu prije adaptacije 1926/27. Nacrt Ede Šena 1926. (Povijesni arhiv Zagreb)

F. Klein: *The First Croatian Savings Bank building (1870). Drawing of the southern front on Jelačić Square before the reconstruction of 1926-27. Drawing by Edo Šen (Historical Record Office, Zagreb)*

F. Klein: Kuća Siebenschein na Preradovićevu trgu (1873/74.) (fototeka Muzeja grada Zagreba)

F. Klein: *the Siebenschein residence on Preradović Square (1873-74). Photographic library of Zagreb Municipal Museum*

stora u Zagrebu. Kako je parcela sezala u dubinu, istočnim rubom uz kuće na Jelačićevu trgu do Radićeve 1, dograđeno je istočno krilo te su se tako dobila dva dvorišta. Jedno je zatvoreno, i ono će, pokriveno staklenim krovom, služiti kao »ljeto blagovalište«, prostor koji je inauguriralo 19. stoljeće¹⁹ (poslije središnji prodajni prostor robne kuće). Različite pomoćne prostorije, uključujući i kuhinju, te stan zakupnika svratišta, raspoređene su u istočnom i sjevernom dijelu kompleksa oko drugoga otvorenog dvorišta. Nacrte za adaptaciju dijela trgovine (i kavanu 1892.) potpisao je Gjuro Carnelutti.

U slavnoj zaobljenoj kući u *Mesničkoj I* situacija je jasna, za prostor je zaslužan Grahor. Položajni nacrt zemljišta i kuća u *Mesničkoj 3, 5 i 7* (tada Lovačkoj ulici!) vlasnika Izraela Rosenfelda prikazuje prazno gradilište zaobljena ruba na uloku Mesničke u Ilicu. Na tom je gradilištu Rosenfeld htio podići još jednu kuću. Tlocrt prizemlja, I. i II. kata osnovao je 1866. Grahor, a iz 1867. sačuvan je nacrt prizemlja s Kleinovom signaturom, identičan s Grahorovim. Nacrt Kleinova pročelja ne poznajemo, ali zato postoji Grahorov iz 1866. godine. Iznenaduje prizemlje s velikim dućanskim otvorima povezanim s mezaninom, s osobito lijepo zamišljenom ogradnom rešetkom na prozorima. Zasad nas, s obzirom na godine, ništa ne sprečava da tu kompoziciju proglasimo izuzetnom i u širim razmjerima od zagrebačkih. Možda nema konstruktivnih značajki takvih trgovačkih prostora, jer ne vidimo tlocrta mezanina, no u Zagrebu će tu modernost pokazati istom Waidmannova kuća na Jelačićevu trgu iz 1889. godine. Prozori na I. katu imaju bogato ornamentirane okvire, a na razdjelnom vijencu samo su naznačene figure, što će valjda biti Kleinova ideja. Da je to zaista imao biti prijedlog za novu kuću, svjedoči tlocrt za pregradnju susjedne Rosenfeldove kuće, na kojemu broj i raspored osi te smještaj ulaza nisu identični s Grahorovim pročeljem.

Kleinova je kuća opet tako različita od ostalih njegovih radova te nema valjda slične u Zagrebu s tako snažno izraženim plasticitetom istovrsnih elemenata, a ujedno skladno oblikovane u svim svojim dijelovima. Glavna je partija »dvokatni glavni kat«, to jest sažimanje mezanina i I. kata u jednu kompoziciju. Klein je taj bečki motiv (npr. kod Heinricha Hansena) riješio pilastrima kao doprozornicima u mezaninu koji se upiru na

istaknute baze stupova te zajedno sa zabatom čine edikule u kojima su prozori I. kata. Jaki kordonski vijenci i krovni vijenac s masivnim konzolama naglašavaju horizontalizam, a etaže spojene pilastrima vertikalizam, i tako je sistem rastera dobio nov optički naglasak u čistom stilu visoke renesanse strogog historizma, što ga Klein s ovom kućom uvodi u zagrebački prostor, gotovo usporednog s tim smjerom u bečkoj arhitekturi. Ta je kuća izuzetak u Kleinovim »romantičarskim« šezdesetim godinama, no bez nje je nezamisliva druga faza recepcije historizma u Zagrebu.

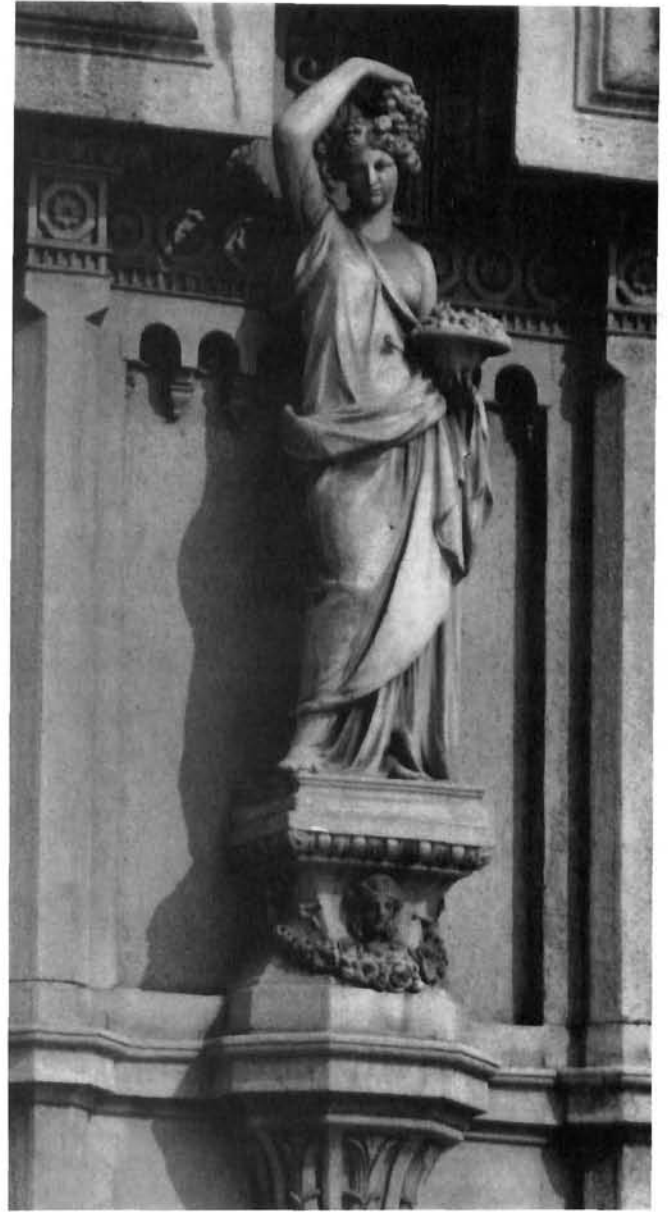
Kleinova je specijalnost figuralna plastika, te on pročelje obogaćuje sa sedam ženskih figura koje simboliziraju plodove zemlje, kao što su one dvije na maksimirskom portalu iz iste godine. Pitamo se samo zašto imaju iste simboličke attribute, no vjerojatno su postojali gotovi modeli u tvornici figuralne plastike²⁰; dvije od njih identične su s maksimirskom Florom i Pomonom.

Iza monumentalnog pročelja krije se konvencionalni prostor, no ipak ga je Grahor uspješno riješio ne prekidajući uglovima zadani oblik gradilišta. Cijelo prizemlje zapremaju trgovački lokali, a zavojito stubište smješteno je po strani od veže zbog provoza u dvorište, što je uobičajeno u trgovačko-stambenim kućama. U gornje stanove ulazi se iz dvorišnog hodnika, a nužnici su zajednički na zapadnoj strani kojom je uz kuću tekao pokriveni potok, što je Klein naznačio na kopiji Grahorova nacrtu.

Možda ne bi trebalo spominjati *uglovnicu Jelačićev trg 14/Praška 2*, koju je tvrtka Grahor i Klein sagradila 1870. za Prvu hrvatsku štedionicu. Manirističko preobilje nakita, pa neki detalji (otvori u prizemlju, armatura krila balkonskih vratiju na rizalitim) još pripadaju Kleinovoj romantičnoj fazi. No treba je uzeti zbog motiva sažimanja katova. Provedeno je polustupovima, pilastrima i hermama kroz sva tri kata, osobito naglašeno na rizalitu. Edo Šen²¹ izveo je za američku tvrtku Singer šivaći strojevi 1926./27. potrebne adaptacije u unutrašnjosti, a s pročelja je uklonio sav figuralni ukras, ali je sačuvao glavnu misao povezivanja katova pilastrima kao osnovnim elementom.

F. Klein: Portal u perivoju Maksimir (1867.), lik Pomone (foto: N. Tanhofer)
 F. Klein: Gateway to Maksimir Gardens (1867), figure of Pomona (photograph by N. Tanhofer)

F. Klein: Portal u perivoju Maksimir (1867.), lik Flore (foto: N. Tanhofer)
 F. Klein: Gateway to Maksimir Gardens (1867), figure of Flora (photograph by N. Tanhofer)

U *Siebenschteinovoj kući* na Preradovićevu trgu Klein je dao klasicistički kubus u stilizaciji romantičnog historizma. Plastičnost je istaknuo ponajviše erkerima koji jednostavno vise na pročelju poput kakvih ormarića, slično kao i na Priesterovu hotelu. U cijelosti ta uglovnica napominje Münchensku arhitekturu šezdesetih godina, koja pak nije bez doticaja sa Schinkelovom berlinskom školom. Ta se Münchenska natuknica osobito očituje u skrivanju krova iza snažnoga krovnog vijenca i barokizirane balustrade ukrašene vazama i lanternama. Zgrada kakva je danas pred nama modernizacija je Ivana Velikonje²² iz 1931./32., no s kojom smo izgubili jednu zanimljivu varijantu historizma, a nismo dobili modernu arhitekturu. Ova bi stambena kuća svakako zaslužila da joj se vrate originalna pročelja.

Klein je dao svoj poseban pečat i ladanjskoj arhitekturi, kojoj treba priključiti i maksimirske objekte, jer Laščina zajedno s Maksimirom još nije bila pripojena zagrebačkoj općini. Zasad su nam znana samo dva realizirana, a jedan u nacrtu. *Novi maksimirski portal* (1867.), klasičan primjer eklekticiзма, sazdan je od dvaju jakih zidanih prežbukanih stupova spojenih segmentnim nadvratnikom koji završava stepenastom atikom, a postrance od dvaju ravno završenih manjih ulaza. Sve ostalo, figure Flore i Pomone, medaljoni sa ženskim glavama, konzole za kipove, vaze, akroterij s kardinalskim šeširima, baze i kapiteli pilastara, ukrasne trake – sav dekorativni dodatak iz repertoara antike, romanike i baroka u njihovoj *neo* odjeći – proizvod je tvornice terakote Victora Brausewettera u Wagramu kraj Leobena, osnovane 1840. i zaslužne što

je uvela proizvodnju terakote u Austriji.²³ Sve je to složeno da bude teatralni okvir Fernkornovu neobaroknom spomeniku sv. Jurja na konju čije je prvotno mjesto bilo na ulazu u glavnu aleju. Plan dosad nije naden, ali se gotovo sa sigurnošću može reći da zamisao potječe od Kleina koji je bio voditelj radova.²⁴

Gostionica u Maksimiru (1868.), na cesti naspram ulaza u perivoj, pripadala je maksimirskom alodiju. Izgrađena je za biskupa Vrhovca, u lošem je stanju za Alagovića,²⁵ a za Haulika se željelo da joj se poda izgled boljeg etablismana na ladanju.²⁶ Planove za rekonstrukciju potpisao je Klein. Prostor je organizirao aksijalno oko velikog predvorja i na katu oko plesne dvorane koju prate salon, blagovaonica, igraonica i soba za pušenje. Poprečni presjeci pokazuju dekorativne detalje, osobito u plesnoj dvorani s neogotičkim arkadnim vijencem na završetku oslikanih zidnih ploha. Pročelje je redizajnirao u središnjem dijelu, smislivši istaknuti rizalit s otvorenim ulaznim trijemom, na katu s trostrukim prozorima obla luka i izrezbarenim zabatnim ukrasom po uzoru na tipove *chaleta*. U bočna krila nije dirao, na katu je ostavio prutaste natprozornike, dok je u prizemlju segmentni nadvoj ukrasio vijencem opeka. Plan nije izveden, a snimka prilikom rušenja zgrade 1954. prikazuje staro stanje kako ga je bi nacrtao Klein u prijedlogu za pregradnju.

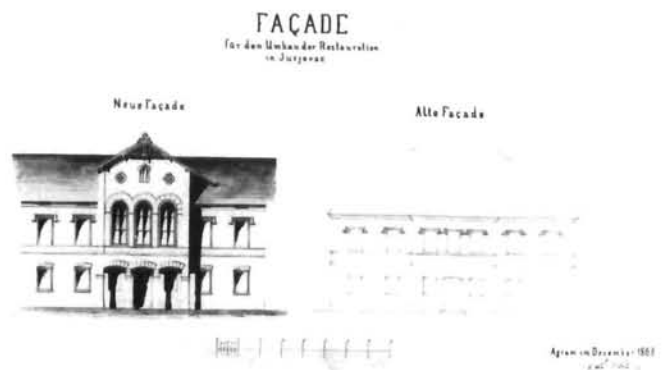
Zaustavljamo se pred novim ljetnikovcem nadbiskupa Haulika u Maksimirskoj 143 (danas ured župe sv. Jeronima). Planovi se još negdje kriju, i jedino se može reći da je izgrađen između 1862. i 1869., jer ga na katastarskoj karti (Selo Laščina sa mjestom Jurjaves u Hervatskoj, 1862) još nema, a 1869. nalazi se u popisu svih dobara nadbiskupije zagrebačke sastavljenom nakon Haulikove smrti kao »nova lietna kuća u Jurjevcu.« Pripisan je Kleinu zbog figuralne plastike i ornamenata koji su, nema sumnje, također iz Brausewetterove tvornice. A bi li Klein mogao biti autor toga laganog i elegantnog zdanja, lišenog svake pretjeranosti, koje grupiranjem prozora na plitkom rizalitu, terakota dekoracijama i niskim krovom napominje urbane vile Münchenske Ludovicijanske arhitekture? Vjerojatno ne bi, ali je možda bio izvođač. Ništa manje upitnika ne slijedi staklenik podignut pokraj istočnog krila nadbiskupskog dvora, koji je već ucrtan na katastarskoj karti 1862.-1864.²⁷ Naći je u njemu pojedine motive slične Kleinovima, možda i Grahorovima, s pogledom na Halmovu kuću od lučno zaobljenih prozora što u središnjoj partiji čine triforu do kartuša s ornamentima u terakoti, no sve skladno komponirano u cjelinu, što ovaj namjenski objekt svrstava u mala remek-djela zagrebačke arhitekture.

Moguće je da su oba objekta, staklenik i ljetnikovac, koji je vjerojatno već postojao 1865.,²⁸ djela nekoga stranog arhitekta, što je bila Haulikova praksa u izgradnji maksimirskih arhitektonskih objekata. A onda se, s obzirom na godine, postavlja pitanje utjecaja pretpostavljenog stranca na našega Kleina.

To se prije svega odnosi na Kleinov nacrt vinogradske vile *Pongratz* u Mikulićima, selu podno Medvednice, za koju je Klein načinio nacrt 1868. godine.²⁹ Tlocrt ne pokazuje neku razvedeniju organizaciju prostora, što bi se moglo očekivati

Novi ljetnikovac nadbiskupa Haulika, Maksimirska 143. Skulptura na I. katu južnog pročelja (foto: N. Tanhofer)
Archbishop Haulik's new summer residence, 143 Maksimir Road. Sculpture on the first floor of the south facade (photograph by N. Tanhofer)

F. Klein: Nacrt za pregradnju gostionice na Maksimirskoj cesti (1868.) (Nadbiskupski arhiv Zagreb)
F. Klein: Drawing for the reconstruction of an inn on Maksimir Road (1868). Archiepiscopal archives. Zagreb.

Novi ljetnikovac nadbiskupa Haulika, ornamenti u terakoti na erkeru (foto: N. Tanhofer)
Archibishop Haulik's new summer residence, terra cotta decoration on the bay window (photograph by N. Tanhofer)

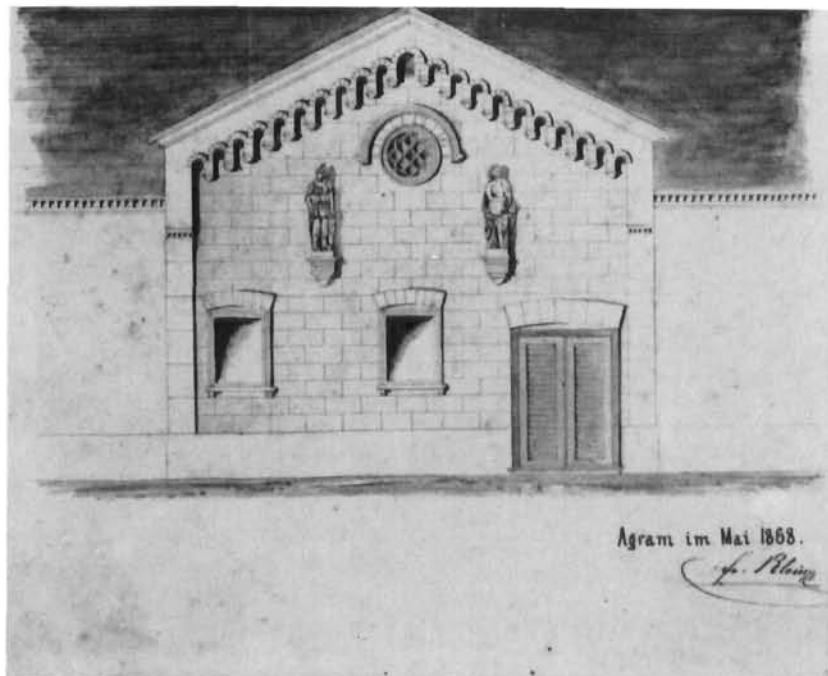
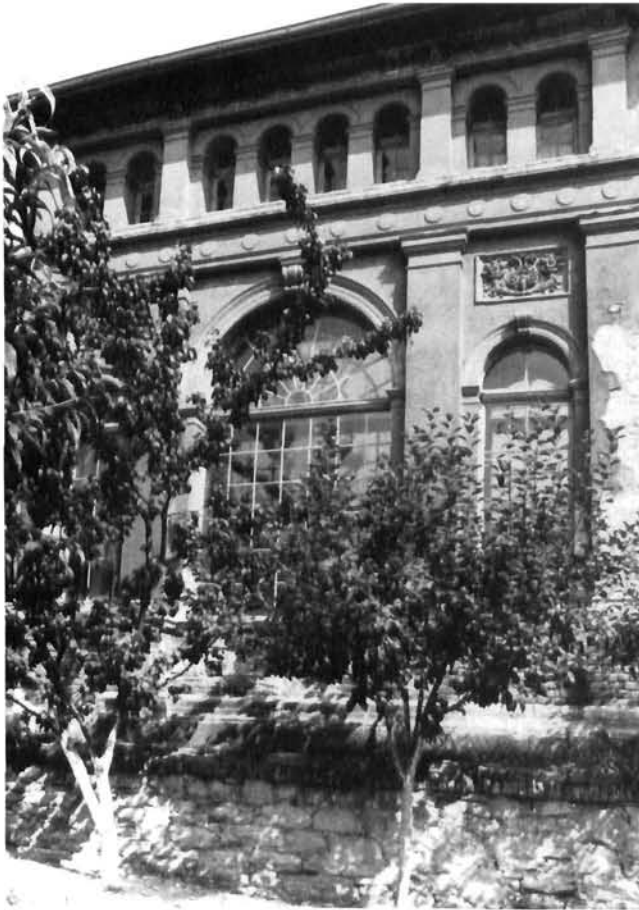
jer arhitekt nije bio sputan ulicom ni gradskom parcelom. Glavni je sadržaj zapravo dobro ureden vinski podrum što se prostire ispod cijelog zdanja, a u prizemnom je dijelu velika prešaonica i vincilirova soba. Udobnosti dnevnog boravka na ladanju, jer spavaonica nema, služe dva salona zaštićena pred vrelinom juga dvjema verandama. Glavno pročelje prikazuje kompoziciju od dvaju ugaonih rizalita koji se poput tornjeva ističu iznad središnjeg dijela okrunjenog trokutastim zabatom. Naglasak je na trifori koju čine jedan veliki i dva manja polukružna prozora. Motiv se ponavlja i u prizemlju, samo sa segmentno zaključenim otvorima. »Toskanski« je ugodaj postignut u rizalitima-tornjevima koji završavaju triforom, konzolnim vijencem i niskim šatorastim krovom. Na zapadnom pročelju udarna je partija ulaz u podrum koji je Klein zamislio poput nekoga crkvenog pročelja s trokutastim zabatom, romaničkim frizom i rozetom, i još ga ukrašio dvjema figurama, antičkim vojnikom sa štitom i ženskom figurom prema klasičnom »muzejskom« uzorku. Na zabatu južnog pročelja uzdiže se pak kip u grčkoj halji s aulosom u rukama. Ta puna plastika ili nije izvedena ili je s vremenom propala.

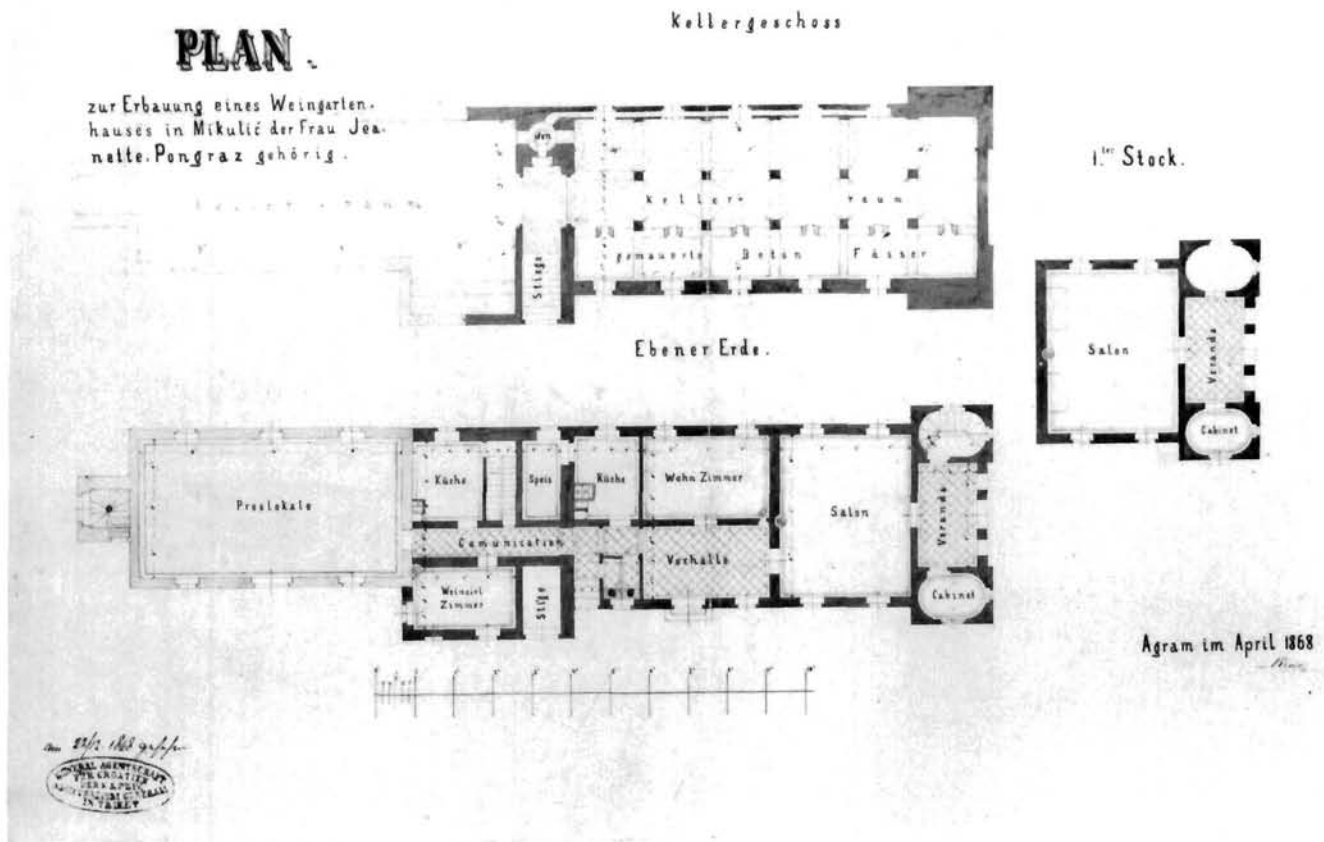
Najzanimljivija je zapravo visoka kvadratična kula-čuvarka koju je Klein podigao na ulazu u podrum sa sjeverne strane. Izvedena je u goloj opeki, s nazubljenim vrhom i strelnicama. »Vojničkom« izgledu takvih objekata u romantičnoj su fazi historizma uzor javne palače trecento gotike koje su svojom arhitektonskom retorikom potvrđivale autoritet vlasti. Taj vizualni znak moći primjenjivan je u različitim varijantama, ali uvijek u istoj stilskoj metaforici u arhitekturi dvoraca, arsenala, vojarni, industrijskih postrojenja.³⁰ No Klein možda i nije

morao u svojoj romantičarskoj kombinatorici putovati čak do srednjovjekovne Italije, pa recimo ni do tršćanskoga ili bečkog Arsenala, jer mu se izravno iz Mikulića pružao pogled na Medvedgrad i njegovu južnu kvadratičnu branič-kulu o kojoj je pisao Kukuljević 1854., a stajala je ustobočena na vrhu brijega još potkraj stoljeća. Ako nam je mikulićka kula samo vidikovac odakle se pružao pogled dokle vid seže, opet se povijest miješa u arhitekturu, javljaju se asocijacije na riječ vidik koja je u starim hrvatskim pravnim izvorima značila ladanje (vladanje) feudalnog gospodara,³¹ pa bismo kulu mogli uzeti i kao čuvara cijelog imanja. Vidikovac je s vremenom postao obvezatan sastavni dio ljetnikovaca, više ukras nego uporabljiv prostor. U zagrebačkim ljetnikovačkim predjelima još ih je nekoliko sačuvano, ali nijedan nema taj militantni karakter kao njihov prethodnik u Mikulićima.

U tom je vinogradskom objektu predočena »mediteranska« varijanta Kleinove ladanjske arhitekture, za razliku od one »alpske« na nacrtu za maksimirsku gostionicu s kojom se htio prilagoditi romantici Haulikova perivoja.

Kleinov talent snalaženja pokazuju i dva sakralna objekta, katolička crkva u Molvama i izraeliski hram u Zagrebu. *Molvanska crkva sv. Marije* podignuta je uz pomoć župljana i darovima Franje Josipa I. i nadbiskupa Haulika, te je zaslužila da joj se poda naočit izgled.³² Na toj jednobrodnoj crkvi s transeptom obli luk, arkadni friz i presvođenje govore za neo-romaniku, ali je težnja za gotičkom elevacijom naglašena na pročelju vrlo uskim i dugačkim romaniziranim prozorima te koso postavljenim potpornjima s tornjićima. Tu se već vidi

F. Klein: Vila Pongratz u Mikulićima, nacrt zapadnog pročelja (1868.) (Grafička zbirka NSB)
 F. Klein: Villa Pongratz in Mikulići, drawing of the western elevation (1868). NSB print collection.

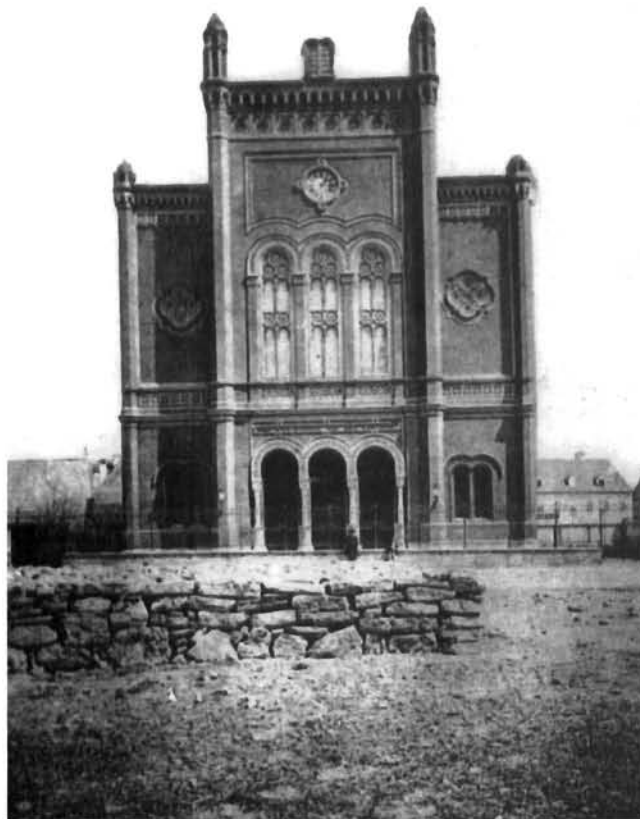
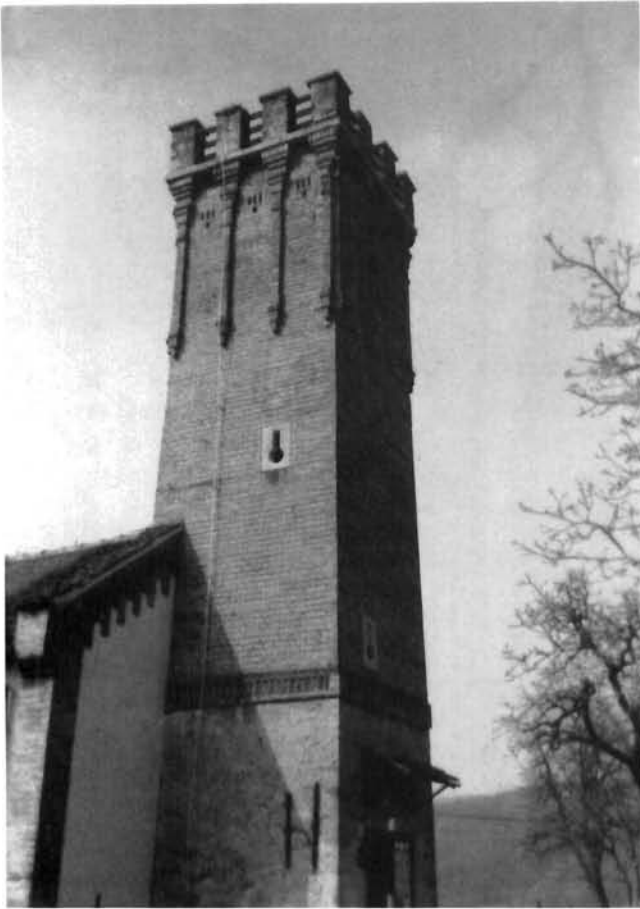
Kleinovo svojstvo da uspješno kombinira elemente suprotstavljenih stilova. Pogleda li se oblikovanje otvora, pa završetak kubusa tornja sa stupićima i romaničkim frizom, neće biti dvojbe da je Klein iz Beča ponio sliku Altlerchenfeldske crkve (1848.-1862.) koja je značila prekid s klasicizmom i uvod u romantični historizam u sakralnoj arhitekturi. No ima jedna osobitost, možda i preslobodna i doista samo Kleinova, a to su dva uvučena pročelna krila s obje strane zvonika koja nadvisuju krov lađe, a postrance djeluju poput paravana. Tim skretanjem od logike konstrukcije, dodavši još i stubište s terasom ispred crkve, pročelje je postalo u pravom smislu riječi strana za gledanje (*Schauseite*), svojstvena duhu toga doba. Isti je motiv paravana Klein smislio i za sinagogu u Zagrebu.

Staklenik u nadbiskupskom vrtu, prozori na rizalitu (foto: K. Tadić)
Greenhouse in the archbishop's garden, projecting windows (photograph by K. Tadić)

F. Klein: Vila Pongratz u Mikulićima, južno pročelje (1868.) (foto: N. Tanhofer)
F. Klein: Villa Pongratz in Mikulići, southern front (1868). Photograph by N. Tanhofer

F. Klein: Vila Pongratz u Mikulićima, nacrt zapadnog pročelja (1868.) (Grafička zbirka NSB)
F. Klein: Villa Pongratz in Mikulići, drawing of the western elevation (1868). NSB print collection.

Iz Kleinove vojne službe dosad su nam poznate osnove iz 1861. za katoličku kapelu u *Voćarici* u novljanskoj kompaniji gradiškanske regimente (župa Gornji Rajići kod Novske) i za pravoslavnu crkvu u općini *Vlahović* u I. Jelačićevoj banskoj regimenti. Oba nacrta, vješto i precizno izvedena u tlocrtu, presjecima i pročeljima, pokazuju već sve njegove oblikovne značajke, osobito u različitu pristupu stilu za katoličke i ortodoksne crkve.³³ (Ako je on deset godina bio u službi vojnog graditeljstva, morao je zacijelo još više toga projektirati, a moguće je da je dvorišna zgrada Vojne bolnice u Zagrebu u

F. Klein: Pravoslavna parohijska crkva u Zagrebu (1866.) (foto: I. Standl oko 1874., fototeka Zavoda za zaštitu spomenika, Zagreb)
F. Klein: Orthodox parish church in Zagreb (1866). Photograph by I. Standl, ca. 1874, photographic library, Institute for the Preservation of Historical Monuments, Zagreb

F. Klein: Vila Pongratz u Mikulićima, kula-vidikovac na sjevernom pročelju (foto: N. Tanhofer)
F. Klein: Villa Pongratz in Mikulići, gazebo on the north front (photograph by N. Tanhofer)

F. Klein: Župna crkva u Molvama (1855.-1862.) (foto: N. Vranić, fototeka Zavoda za zaštitu spomenika, Zagreb)
F. Klein: Parish church in Molva (1855-62). Photograph by N. Vranić, photographic library, Institute for the Protection of Historical Monuments, Zagreb

F. Klein: Izraelitski hram u Zagrebu (1866.) (foto: I. Standl, fototeka Muzeja grada Zagreba)
F. Klein: Jewish Temple in Zagreb (1866). Photograph by I. Standl, photographic library, Zagreb Municipal Museum

F. Klein: Izraelitski hram u Zagrebu (1866.). Unutrašnjost poslije potresa 1880. (fototeka Zavoda za zaštitu spomenika, Zagreb)
F. Klein: Jewish Temple in Zagreb (1866). Interior following the 1880 earthquake (photographic library, Institute for the Preservation of Historical Monuments, Zagreb)

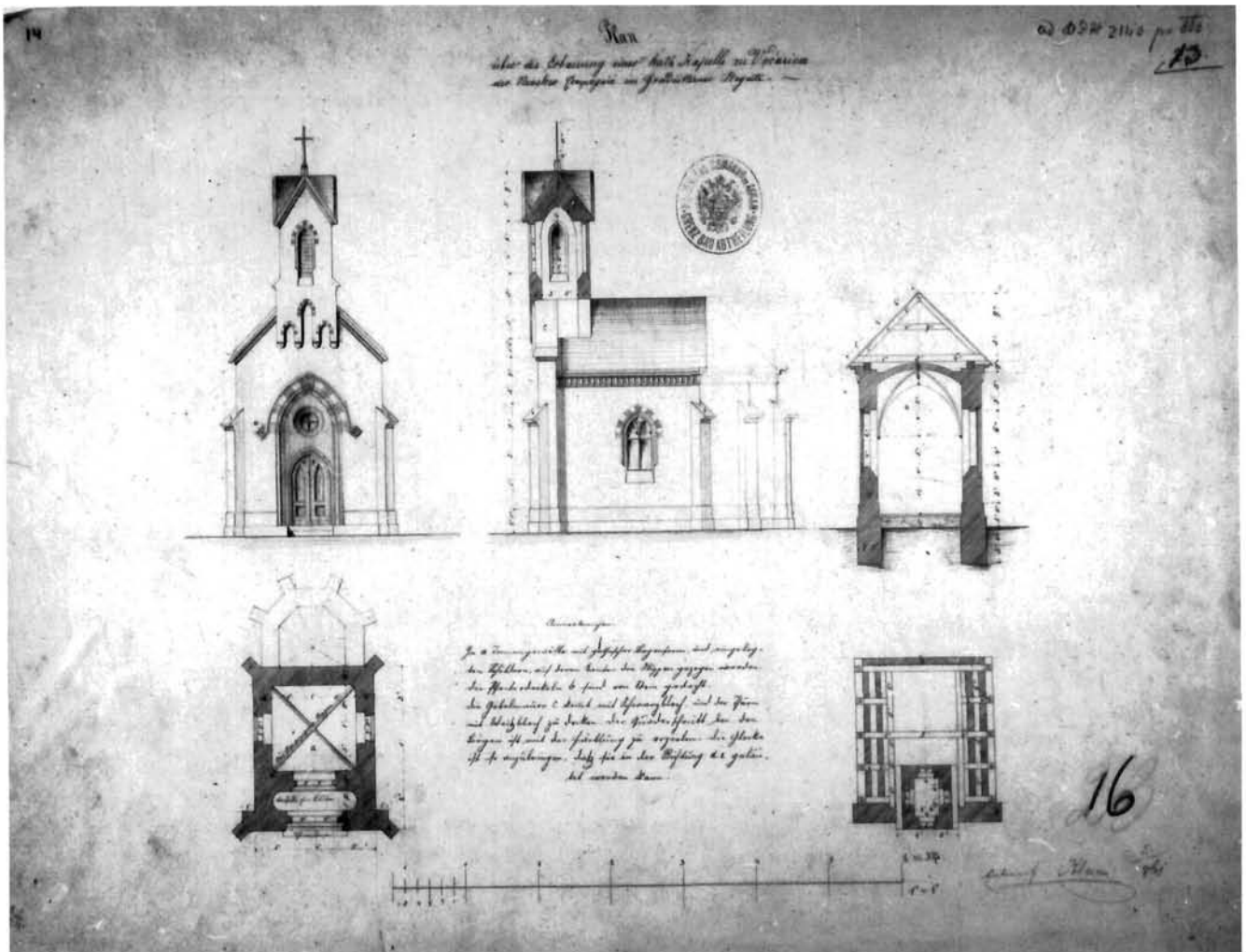
Vlaškoj ulici, tzv. Gartentrakt, u neogotičkom stilu, podignuta 1856., njegov posao, no o tome nije nadena dokumentacija.)

Izraelitski hram (poznajemo samo s fotografija iz prvih godina postojanja, poslije potresa 1880. i kad su ga rušili 1941. godine. Na pročelju dominira središnji rizalit s trolučnim otvorenim trijemom i trostrukim visokim prozorima. Postrana krila poput kulise zaklanjaju krov kao i u molvanskoj crkvi. Čvrstinu naglašavaju rubni stupovi koji završavaju tornjićima u obliku lanterni – opet prestilizirani motiv s molvanske crkve. U cijelosti su ti orijentalizirani oblici romanike inspirirani bečkom sinagogom Ludwiga Förstera (1853.-1859.), a u detaljima (otvori u prizemlju) Hansenovim pročeljem grčke neujedinjene crkve (1858.). Nažalost ne postoji dokumentacija o tom hramu, te ne znamo koji su majstori izveli bogatu dekoraciju unutrašnjosti (ograda galerije, kapiteli stupova, Davidov štit, svetište) i je li sve to izvedeno prema Kleinovim zamislima.

Prvobitno zdanje *pravoslavne crkve sv. Preobraženja* također poznajemo samo s fotografije šireg prostora toga dijela grada.

Tako upada u oči da se iznad pročelja na podnožju triju isječenih trokuta diže poligonalni tambur rastvoren prozorima, pokriven jednako podijeljenom lukovicom. A to je opet konstrukcija koju je izravno preuzeo s pročelnog tornja spomenute Hansenove crkve. Gradnju je izveo Janko Jambrišak.³⁴

Tako su za oba ta objekta, pa i u nacrtu za malu krajišku

F. Klein: Načrt za katoličku kapelu u Voćarici (1861.) (Dijecezanski muzej Zagreb)
 F. Klein: Sketch for a Catholic chapel in Voćarica (1861). Diocesan Museum, Zagreb

pravoslavnu crkvu, bila poticajna djela iz zajedničkog atelijera Förstera i Hansena³⁵, osobito u romaniziranom bizantsko-islamskom dekorativizmu, to više što je o njihovim gradnjama riječju i slikom obavještavala bečka *Allgemeine Bauzeitung*.

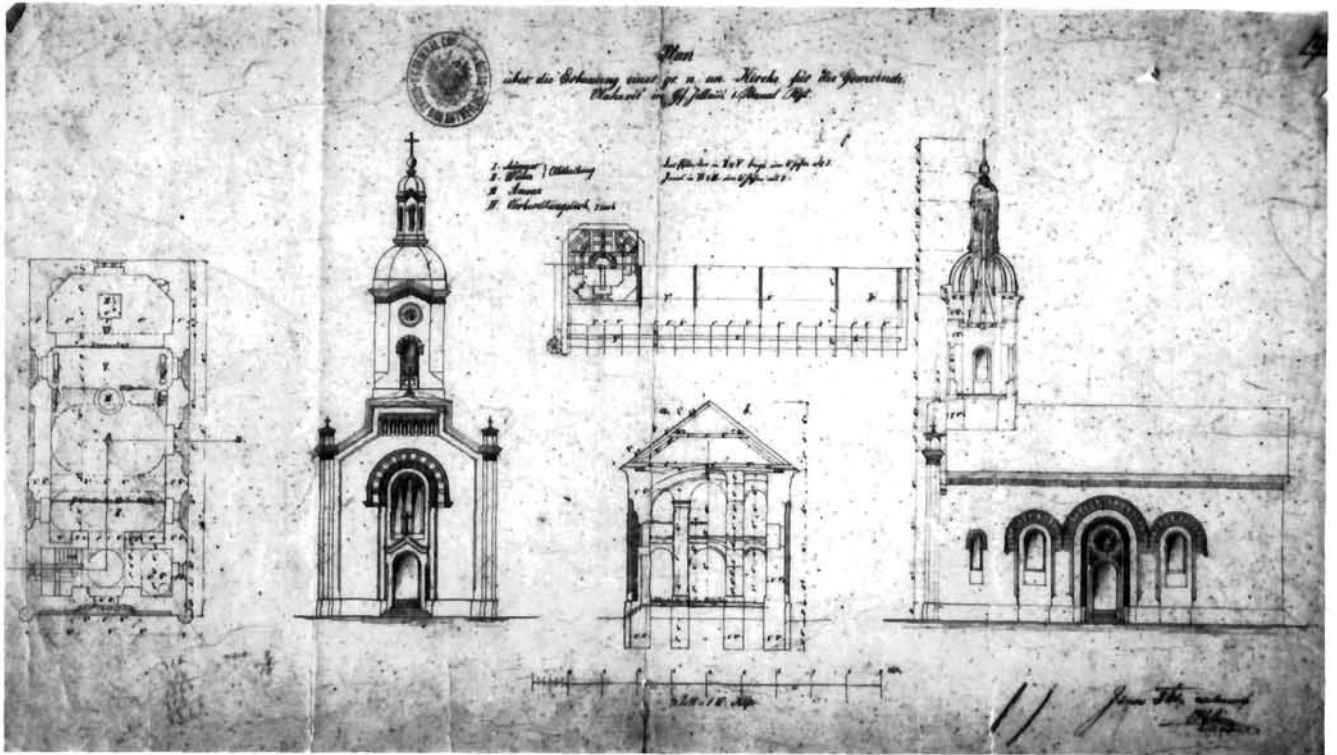
Klein je došao iz Beča, pa je razumljivo da je odande ponio dojmove, no i taj je grad bio točka u internacionalnim strujama romantičnog historizma. A Klein je primljene ideje o stilu znao uspješno prilagoditi fizičkom i duhovnom opsegu našeg prostora.

Kleinova je arhitektura prije svega okrenuta javnom prostoru, ukrašavanju ulice, a onaj što se krije iza pročelja u cijelosti je dokazano njegov samo u dva objekta, u vili Pongratz, gdje se simbolika oblika nadmetala s namjenom, i u nacrtu maksimirske gostionice. Ostali nacrti prostora tek su djelomice ili uopće

nisu sačuvani, ili im je, kao u Rosenfeldovoj kući, autor Grahor.

Svaki je Kleinov objekt drukčiji u primjeni stilskih oblika romantičnog historizma, no on je u njima pokazao i raznovrsne tipove zgrada: crkve triju vjeroispovijesti, školsku zgradu, hotel, stambeno-trgovačku i stambenu kuću, ladanjsku vilu, gostionicu i parkovni objekt u maksimirskom portalu.

I što nam je od njega ostalo iz tih šezdesetih godina kad se sa svojim talentom za dekorativno izdigao iznad uniformnosti graditelja svojih suvremenika? – Ako izuzmemo Molve, u Zagrebu kuća u Mesničkoj, bivša Gradska realka i portal u perivoju Maksimir, u bližoj okolici vila Pongratz. No ako je Klein izgubljen u prostoru, ne mora biti u memoriji upravo zbog ovih nekoliko prisutnih svjedoka.

F. Klein: Nacrt za pravoslavnu crkvu u Vlahoviću (1861.) (Dijecezanski muzej Zagreb)
 F. Klein: Design for an Orthodox church in Vlahović (1861). Diocesan Museum, Zagreb

Bilješke:

1
 Poglavlje Zaboravljeni zagrebački graditelji, str. 59-91, 94-98; prvi put objavljeno 1962. – **I. Maroević**, *Graditeljska obitelj Grahor*, Zagreb 1968. – Nacrti koji se spominju u ovom radu nalaze se: za crkve u Voćarici i Vlahoviću: Dijecezanski muzej, sign. Dočkal 10, 12; za zgradu Gradske realke, hotel »Caru austrijanskom«, palaču Singer: Povijesni arhiv Zagreb; (PAZ) za kuću u Mesničkoj 1; isto, i u Muzeju grada Zagreba inv. br. 2733, 2734; za vilu Pongratz: Grafička zbirka NSB.

2
 Imenik zavičajnika PAZ, br. 7184. – Dodati je biografiji da mu je najprije bilo uskraćeno obavljanje zidarskog obrta, jer je iz vojne službe otpušten kao činovnik (akcesist). PAZ, GPZ 1861., spis br. 3711, 5467, 5823.

3
 Općenito za to razdoblje **I. Maroević**, *Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 1987., 11, str. 166.

4
 Cit. prema *Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland*, Architektur, Bd. 2, Stuttgart 1985., str. 128.

5
 Plattenstil, također Wandfelderstil; u Zagrebu npr. Vrtna kuća bis-

kupa Vrhovca (1790.) u Vlaškoj 70 bečkog graditelja Josefa Reymunda, možda od istog graditelja kuća u Frankopanskoj, na mjestu današnjeg br. 7, srušena oko 1930.

6
 Oglas u **M. Despot** *Industrija građanske Hrvatske 1860.-1873*, Zagreb 1970., str. 192. – Ukrasi su nabavljani i u Kirchdorfu u Gornjoj Austriji. – Na prvoj izložbi Društva umjetnosti 1879. izložila je »ornamentirane ploče za oblaganje zida« tvornica Wienerberger Ziegel und Teracotten Gewerschaft, Inzensdorf. – Potkraj sedamdesetih javljaju se i naši proizvođači plastičnih dekoracija (sadra, portlandcement, hidraulično vapno, vinički kamen) Antun Bestebner (1897. oglašava urese za pročelja, stubišta, dvorane, stropove), Ljudevit Pierotti (u oglasu ukrasa za pročelja ističe palaču Buratti na Zrinskom trgu), Egidio Kornitzer (cement); u bivšem Rendićevu atelijeru (Plochberge-rova kuća u Preradovićevoj), koji vodi Josip Moretti, izrađuju se i arhitektonske dekoracije. – I u nas je tada za građanske stambene kuće prihvaćena moderna njemačka renesansa koju u Beču udomljuju arhitekti »gotičke škole« F. Schmidt i H. Ferstel; R. Eitelberger piše 1876. da su u tom stilu omiljene terakota dekoracije tvorničke proizvodnje daleko od umjetničke inspiracije obrtnika. (*Die deutsche Renaissance und die Kunstbewegungen der Gegenwart*. Gesammelte Kunsthistorische Schriften, Beč 1879.-1884., sv. II/XIV, str. 393.)

7
 Sl. 47 kod **L. Dobronić**, *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb 1971.

8.
Isto Ib.IX.
9.
Sl. kod Dobronić, n. dj., bilj. 1, str. 41.
- 10
Grad. savjetnik Ritter von Zettl projektirao je s arh. Josefom Horskym bolnicu Rudolfstiftung u Beču (1860.-1864.) u maniri engleske kasne gotike (**R. Wagner-Rieger**, *Wiens Architektur im 19 Jahrhundert*, 1970., str. 123).
- 11
I. Maroević, n. dj. bilj. 1, str. 43.
- 11a
Primjer zakašnjelog romantičkog historizma monumentalna je školska zgrada sestara milosrdnica u Gundulićevoj 12 iz 1877. u oblicima engleske neogotike. Nacrt je potpisao Ivan (Johann) Gollredder, a 1894. produžio ju je za 5 osi Kuno Waidmann (PAZ, Gundulićeva 12, 1876.-1896.).
12.
M. Fischer/O. Maruševski, *Trg Republike – idejni projekt uređenja, I. etapa*. Urbanističko-konzervatorska dokumentacija, Izd. kao rkp., Zagreb 1981.
- 13
Sl. kod Maroević, n. dj., bilj. 1
- 14
Sl. kod **Maruševski**, *Katedrala u vremenu i prostoru*. Život umjetnosti, 1987., 41-42.
- 15
Izvođač je Janko Jambrišak (PAZ GPZ, spis br. 1335, 1336/1866., isplata zaslužbe za realku i objekt u Kapucinskoj ulici Kleinu i Jambrišaku).
- 16
Franjo Buntak, *Stanovnici Ilice, njihove kuće i zemljišta u prošlom stoljeću*. Iz starog i novog Zagreba, 1984., VI, str. 144.
- 17
PAZ GPZ, spis br. 121/1866 s napomenom da je 1865. načinjeno 59 nacrti (nisu priloženi uz spis).
- 18
K. i Ö. nalaze se još 1889. u Ilici 16. (Oglas u Agramer Tagblattu br. 294).
- 19
N. Pevsner, *A history of buildings types*. London 1976., str. 169-176;
L. Mumford, *Grad u historiji*. Zagreb 1988., str. 285.
- 20
Prilikom obnove III. kata 1954. određuje se da ornamentiku u terakoti treba samo oprati (PAZ GPZ, Odjel za građevinarstvo i komunalne poslove, spis br. 11599-VII-1 1954.).
- 21
Pregradnje u unutrašnjosti već 1872. 1889. (Jambrišak, Hönigsberg i Deutsch); PAZ GPZ, Praška 2 c) d) Palača Singer Shewing Machine Co, januar/februar 1926.
- 22
PAZ GPZ, Preradovićeva 2, spis br. 56836/1931.
- 23
A. D. Fernkorn radio je 1848/49. kao modelar kod Brauswettera.
- 24
O. Maruševski, *Maksimir spomenik kulture*. Zagreb 1993., str. 42-43; sumarnom računu koji je potpisao Klein priložena je tvornička specifikacija robe.
- 25
U popisu biskupskih dobara 1837. (NAZ, Protocoli varia Nr. 62) zgrada je opisana kao prizemnica, a poslije te godine podignuta je na kat.
- 26
Johann Ritter von Lenzendorf sklopio je 1864. ugovor o zakupu ciglane i gostionice (Dominium centrale oec NAZ) pa je možda on naumio preurediti lokal. Posjedovao je kuću u Zagrebu u Gajevoj stari br. 460.
- 27
Građevno vatrogasni odbor GPZ 5/X 1861., pod br. 81, dopušta molitelju »polag priklopljenog nacrt« gradnju »nove tople kuće za cvetje«. Supotpisali predsjednik Frigan i inženjer J.N. Grahora (Acta oec. aed. vol. 504 NAZ). Ni molbi naručitelja ni dozvoli nema traga u registrima GPZ.
- 28
Na proslavi Jurjeva 1865. u ljetnom dvorcu priređen je banket za 40 gostiju na čelu s banom; 1866. na Jurjevo objed za 35 osoba (Katolički list, 1865., br. 17; 1866., br. 17). Toliko je gostiju mogao primiti jedino novi ljetnikovac, jer s ulične strane ima u prizemlju i na katu dva velika salona i po dvije vrlo prostrane sobe (danas pregrađivano).
- 29
Opširnije **O. Maruševski**, *Kuća boga Dioniza u Mikulićima*. Život umjetnosti, 1992/93., br. 52/53. – Nacrti su provideni pečatom tršćanskog društva Assicurazioni generali čiju je agenturu za Hrvatsku vodio Guido Pongratz. Njegova kuća je na Jelačićevu trgu 3 (Bollé, 1884.) od 1906. vlasništvo je tršćanskog društva.
- 30
Npr. u Beču kompleks Arsenala (1849.-1856.) s ugaonim kulama-vojnarnama (Van der Nüll i Sickardsburg); Arsenal u Trstu (Christian Hansen, 1853.); u Rijeci Jelačićeva vojarna (Adam Olf, 1856.-1858.); visoka peć željezare u Kladnu, Češka, s tri snažne kule u stilizaciji tvrđavne arhitekture (Ignatz Ullmann, oko 1860.); kao kasni izdanci romantizma nacrt za zgradu Austrijsko-Ugarskog Lloydja u Trstu (Heinrich Ferstel, 1879.-1883.); u Zagrebu Rudolfova vojarna sa središnjim rizalitom-kulom s kruništem (Völckner i Gruber, 1888.-1889.); kula-vidikovac u Festetićevoj dvorcu u Pribislavcu, Međimurje (potkraj 19. st.).
- 31
Prema **VI. Mažuranić**, *Pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908.-1922., natuknica »vidik« – »dokle vid seže« = međa imanja.
- 32
Katolički list, 1864., 1, str. 5-6. – Oslikavanje, obnovu oltara i propovjedaonice izveo bečki slikar Josip Proksch, od 1859. radio u Hrvatskoj, od 1864. stalno se nastanio u Zagrebu. – O molvanskoj crkvi kao »prvom prodoru i ujedno najljepšem primjerku rane tzv. romantične faze historizma u Hrvatskoj«. **L. Dobronić**, *Crkve podignute u čast blaženoj djevici Mariji u 19. stoljeću u zagrebačkoj nadbiskupiji*. Prilog u zborniku Štovanje Bogorodice u Hrvata u XIX i XX stoljeću, Zagreb 1990., str. 161.
- 33
Nacrt za novo postavljenu kupolu na tornju pravoslavne crkve u Petrinji iz 1859. potpisao kao kopist (DM, sign. Dočkal 9).
- 34
Toranj je 1889. dobio novu Bolléovu kapu, a tambur je ostao Kleinov. – O gradnji crkve **D. Vitković**, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*, Zagreb 1985. str. 41-47. – Tlocrt objavljen kod **Vitkovića i L. Dobronić**, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, Zagreb 1990. str. 246) očito je samo prijedlog iz 1861. jer na nacrtu regulacije Svilarke i Margaretske ulice (1863.) zbog gradnje crkve J.N. Grahora položajni nacrt odgovara današnjem obliku no sa zvoničkom izvan tijela crkve. (vidjeti I. Maroević, n.dj., bilj. 1, str. 25, sl. str. 212).

Summary

Olga Maruševski

Franjo Klein, a Mid-19th Century Builder

Franjo Klein (1828-1889), having come from Vienna in 1851, turned out to be, in the initial phase of his career as a builder, a particularly interesting representative of the romantic Historicist style, which in fact he introduced into Zagreb's architecture. In his buildings and plans produced around the middle of the century he attempted to recapitulate instantly all that had happened in European architecture between 1830 and 1860, adapting his stylistic innovations to the scale of their setting and the requirements of his clients. With a marked fondness for decorative elements that sets him apart from his contemporaries, and using a number of other stylistic features, he designed buildings, which, through their facades, generally tend to emphasise his desire to counteract through three-dimensional decoration the classicistic flatness and monotony of the street-line. Research has failed so far to identify many buildings from that era, and most of them have been demolished in the course of time, but drawings and photographs offer evidence of the diversity of stylistic forms used and the variety of types of building: churches for all three denominations, schools, residential and business premises, residential and commercial accommodation for renting, a hotel, a villa and an inn.